

Universiteit
Leiden
The Netherlands

The dynamics of life : demography and the history of Roman Italy (201 BC - AD 14)

Hin, S.C.

Citation

Hin, S. C. (2009, May 14). *The dynamics of life : demography and the history of Roman Italy (201 BC - AD 14)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13797>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13797>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

NEDERLANDSE SAMENVATTING

1. Wat en waarom? Thema en vraagstelling

Demografie, van het Griekse ‘demos’ (volk) en ‘grafein’ (beschrijven), omvat de studie van de omvang, de structuur en de spreiding van de bevolking, en hoe de bevolking in tijd verandert door geboorten (fertiliteit), sterfgevallen (mortaliteit), en migratie.

The dynamics of life. Demography and the history of Roman Italy (201 BC – AD 14) bestudeert de demografische condities en ontwikkelingen tijdens de periode van de opkomst van het Romeinse Rijk, gedurende de late Republiek. Daarbij ligt de focus op de burgerbevolking van Romeins Italië. Die invalshoek is ingegeven door de aard van het meest spraakmakende demografische bronnenmateriaal waarover we voor deze periode beschikken: de censuscijfers. Dit zijn cijfers afgeleid uit tellingen van de burgerbevolking die om de zoveel jaar (meestal vijf) gehouden werden en gebruikt werden voor verschillende doeleinden: de rekrutering van soldaten voor het Romeinse leger, belastingheffing, en het vaststellen van wie stemgerechtigd was (zie hst. 7).

Over de interpretatie van deze cijfers, die aanvankelijk een licht zigzaggende voortgang laten zien maar later een merkwaardige sprong maken, breken geleerden zich al lange tijd het hoofd. Wat betekent deze trendbreuk, en wat zegt dat over de onderliggende reële bevolkingsontwikkeling? Was de periode waarin ‘Rome’ uitgroeide tot een wereldrijk van formaat er één waarin de vrije bevolking van Italië zelf werd uitgedund? Of was er eerder sprake van een stabiel of groeiend aantal burgers? En was die groei ‘natuurlijk’ – met andere woorden: het gevolg van een geboortenoverschot - of van andere aard?

Dit zijn belangrijke basisvragen, van de soort die oudhistorici graag in een ‘*De Grote Bosatlas van de Geschiedenis*’ beantwoord zouden zien. Ze vormen het uitgangspunt in dit boek. Maar deze en andere praktische vragen naar het hoe en wat van de demografische ontwikkelingen vormen een startpunt, niet het einddoel. Het ‘waarom’ achter die ontwikkelingen is belangwekkender. Om de ontwikkelingen te kunnen verklaren is onderzoek naar de onderliggende mechanismen van processen betreffende fertiliteit, mortaliteit, en migratie van cruciaal belang. Dat geldt speciaal in dit geval, waarin de kwantitatieve data met veel onduidelijkheden omgeven zijn. Bestudering van ecologische, economische, sociale, en culturele factoren die inwerken op demografisch gedrag en op demografische processen biedt een alternatieve, kwalitatieve benadering tot het probleem. Die benadering staat in dit boek centraal.

De vragen naar de bevolkingsgrootte, de bevolkingsdynamiek, en de onderliggende processen die daaraan ten grondslag lagen zijn niet alleen op zichzelf van belang. De antwoorden op deze vragen hebben grote implicaties voor ons begrip en onze percepties van de geschiedenis van de late Republiek in Italië. Op dit moment kent de Oude Geschiedenis een paradigma van verval, waarin de historische hervormingen ten tijde van de late Republiek grotendeels worden verklaard met behulp van een model dat uitgaat van een krimp of stagnatie van de vrije bevolking, van verarming, van (te) hoge rekruteringsdruk, van verdrukking van de vrije boeren door import van slaven, van verrijking van grootgrondbezitters en van een hoge demografische druk veroorzaakt door een uitzonderlijk hoge graad van verstedelijking in een pre-industriële samenleving. Dit klassieke scenario heeft recentelijk deuken opgelopen die het geheel ondermijnen. Op demografisch gebied heeft de uiteenzetting van een alternatieve interpretatie van de censuscijfers daaraan bijgedragen. Tegelijkertijd hebben de diametraal tegenovergestelde interpretaties gezorgd voor een patstelling in het debat.

Hoewel de bredere politieke ontwikkelingen en economische hervormingen niet het object van onderzoek van deze studie vormen, leveren de nieuwe inzichten die een diepgaandere

analyse van het debat over de bevolkingsontwikkeling verwerven wel een waardevolle bijdrage aan de herinterpretatie van deze periode van de Romeins-Italische geschiedenis.

2. Hoe? Opzet, methode en bronnen

Dit boek is onderverdeeld in drie gedeelten. Het eerste gedeelte, bestaande uit de hoofdstukken 1 tot en met 3, schetst het bredere kader waarbinnen we de demografische ontwikkelingen in republikeins Italië moeten plaatsen. Terwijl hoofdstuk 1 de algemene inleiding omvat, richten hoofdstukken 2 en 3 zich op de uiteenzetting van de algemene economische en ecologische condities. Tegen deze achtergrond komen in deel 2 de belangrijkste demografische parameters en hun onderliggende variabelen uitgebreid aan de orde: mortaliteit in hoofdstuk 4, fertiliteit in hoofdstuk 5, en migratie in hoofdstuk 6. In deel 3 tenslotte worden de lijnen bijeengebracht. In hoofdstuk 7 keren we terug naar de vraag naar de macrodemografische ontwikkelingen. Hier wordt op grond van een gedetailleerde analyse van de censuscijfers een mogelijk bevolkingsontwikkelingsscenario geschetst dat aansluit bij en in overeenstemming is met de eerder geschetste achtergrondcondities en ontwikkelingen op het gebied van mortaliteit, fertiliteit en migratie. Het laatste, concluderende hoofdstuk (hoofdstuk 8) biedt behalve een samenvatting van het voorafgaande ook een schets van de implicaties van de veronderstelde macro-economische en demografische ontwikkelingen voor de levensstandaard van de meerderheid van de ‘gewone’ bevolking van Italië.

Welke methoden en bronnen liggen ten grondslag aan deze analyses?

Om te beginnen met de gehanteerde methoden: in dit onderzoek worden kwalitatieve met kwantitatieve methoden gecombineerd. Waar we beschikken over kwantitatief materiaal dat zich leent voor demografische studie, wordt dit kwalitatief geanalyseerd.

In deze analyses spelen niet alleen antiek bronnenmateriaal, maar ook theoretische invalshoeken en vergelijkend materiaal uit latere preïndustriële samenlevingen en contemporaine traditionele samenlevingen een belangrijke rol. Daarbij kan het gaan om theorieën en modellen uit de demografische discipline. Maar het sterk interdisciplinaire karakter van het vakgebied van de demografie brengt als vanzelf met zich mee dat ook economische, sociologische, antropologische, geografische en andere gedrags- en natuurwetenschappelijke studies van belang zijn.

Daarbij rijst terecht de vraag hoe uit een immense zee van literatuur, theorieën, modellen en vergelijkingsmateriaal een keuze gemaakt wordt. In dit geval is die selectie steeds gemaakt op basis van de relevantie van het desbetreffende materiaal voor een bepaalde deelvraag. In praktijk betekent dit dat theorieën, modellen, en vergelijkend materiaal zijn opgenomen wanneer zij aansluiten bij discussiepunten of vraagstukken betreffende de demografische geschiedenis van de Romeinse Republiek, en daaraan een nieuwe invalshoek toevoegen; twijfel doen rijzen over geaccepteerde waarheden; een bestaand vermoeden versterken, of nieuw licht werpen op een probleem dat op basis van bronnenmateriaal uit de Oudheid alleen moeilijk te doorgronden is. Ter illustratie twee concrete voorbeelden: de vraag of Romeinse boeren wellicht veel kinderen wensten te krijgen omdat die hun financieel voordeel opleverden, is niet op basis van antieke bronnen te beantwoorden. Maar antropologische veldstudies hebben zich veel beziggehouden met deze kwestie, en kunnen ons op zijn minst een stuk verder brengen in het zoeken naar een antwoord. Een ander geval: argumenten over armoede spelen een belangrijke rol in de traditionele visie op de historische ontwikkelingen in Romeins Italië. Maar hoe bepalen we de definitie van arm? Aan deze vraag wordt veelal voorbij gegaan, of op zijn best geven we ‘arm’ een intuïtieve definitie op basis van onze eigen moderne concepties. Een vergelijking van de levensstandaard van een Romeinse dagloner met zijn tegenpolen in vroegmoderne Europese maatschappijen, hoe tentatief ook, levert dan een waardevolle bijdrage aan ons begrip van dit concept en de relatieve positie van Romeins Italië op het economische vlak.

Methodologisch gezien is het gebruik van vergelijkend materiaal en theorievorming vanzelfsprekend in eerste instantie gemotiveerd door de verwachting dat de keuze voor deze

aanpak de kennis over en het inzicht in de demografie van Romeins Italië substantieel meer kan vergroten. Natuurlijk kleven er de bekende risico's aan zo'n interdisciplinaire aanpak, gericht op een gecombineerd publiek. Maar het biedt ook een voordeel voor de lezer. De hoop lijkt althans niet geheel ongegrond dat de inbedding van de Oudheid binnen een groter geheel een kapstok biedt voor, bijvoorbeeld, demografen en historici van andere tijdsvakken en regio's. Aan de andere kant zal het een geruststelling zijn voor oudhistorici en classici dat de technische aspecten van het vakgebied van de demografie zoveel mogelijk zijn weggewerkt: het aantal cijfers, berekeningen en tabellen is beperkt tot het strikt noodzakelijke, en technische discussies worden zo concreet mogelijk gemaakt.

Dan de tweede vraag: waaruit bestaat het bronnenmateriaal eigenlijk? De directe bronnen uit de Oudheid die waardevolle demografische informatie aanleveren zijn van velerlei aard. Naast de al genoemde census cijfers, zijn voor deze studie eveneens andere literaire bronnen gebruikt: bijvoorbeeld de werken van Polybius, Livius, Plutarchus, en Appianus, en die van verscheidene auteurs die opmerkingen maken over demografische aspecten van het dagelijkse leven: over zwangerschap, geboorte, huwelijken, (dodelijke) ziektes en de dood zelf. Het doel van deze studie ligt echter verre van het bieden van een systematische opsomming en analyse van bronteksten van deze aard. Literaire bronnen komen aan de orde wanneer zij gerelateerd zijn aan een bepaalde vraag of subthema dat besproken wordt. Behalve literaire teksten worden ook epigrafische bronnen (inscripties) gebruikt. Het gaat daarbij om grafstenen, die ons – zij het met enig voorbehoud –inzicht bieden in met name huwelijks- en migratiepatronen. Om die reden komen ze vooral in de hoofdstukken over fertiliteit en migratie aan de orde. Hoewel archeologische bronnen eveneens uitermate belangrijke informatie kunnen leveren waar het gaat om bevolkingsstudies, zijn de resultaten van archeologisch onderzoek slechts zijdelings en sporadisch in dit onderzoek geïncorporeerd. De redenen daarvoor zijn tweevoudig: ten eerste is het complex materiaal, en vereist de bestudering ervan meer specialisatie en ruimte dan gegeven in de context van dit boek. Ten tweede worden de archeologische aspecten gedekt door een ander deelonderzoek uitgevoerd binnen het kader van het project over de late Republiek waar dit onderzoek deel van uitmaakt.

3. De individuele hoofdstukken

Zoals reeds aangegeven, wordt in *hoofdstuk 1* de hierboven geschetste vraagstelling uiteengezet. In dit inleidende hoofdstuk wordt bovendien een beknopte historiografie van de bestudering van antieke demografie gegeven, alsmede een overzicht van de gebruikte methoden en bronnen.

In *hoofdstuk 2* staan de macro-economische omstandigheden in laat republikeins Italië centraal. Dit is minder curieus dan het op het eerste gezicht lijken mag. Want debatten over bevolkingsontwikkeling zijn nauw verbonden met debatten over economische ontwikkeling. Centraal in dit hoofdstuk staat de vraag, of er aanwijzingen zijn voor positieve economische ontwikkelingen ten tijde van de late Republiek. Zo ja, dan mogen we daaruit afleiden dat er in ieder geval op één vlak gunstige condities voor een toename van de bevolking van Italië heersten. Zo niet, dan zou een toename van de bevolking in ieder geval een verarming van die bevolking tot gevolg gehad moeten hebben. Bovendien moeten we dan rekening houden met het feit dat Romeins Italië een preïndustriële samenleving was, waarin levensstandaarden per definitie relatief laag lagen, en (financiële) reserves beperkt waren. Dit roept de vraag op, hoe groot die reserves waren, en hoeveel mensen extra de Romeins-Italische economie nog kon voeden wanneer die niet groeide.

Met die laatste vraag zijn veel oudhistorici al bezig geweest. Niet verwonderlijk, want Thomas Malthus' aloude theorie over de relatie tussen voedselvoorziening en demografische ontwikkelingen in preïndustriële samenlevingen heeft het vakgebied van de historische demografie diepgaand beïnvloed. In dit hoofdstuk betoog ik dat zo'n benadering slecht past bij de

geschiedenis van de late Republiek. We moeten Italië en haar economie zien als het centrum van een “wereldrijk” in opkomst, en daarbij in ogenschouw nemen dat de voedselproductie waarvan de bevolking van Italië leefde niet alleen in Italië plaatsvond. Daarnaast, zo zet ik uiteen, bracht de groeiende machtspositie van Italië in toenemende mate mogelijkheden, ook voor gewone burgers, om te profiteren van economische privileges. Verscheidene indirecte aanwijzingen suggereren dat er sprake was van economische expansie in de late Republiek. Loodconcentraties in de atmosfeer namen toe, en evenzo is voor deze periode een toename zichtbaar in het aantal gevonden scheepswrakken, dierenbotten, en houtresten van bouwconstructies. Dit alles duidt op verhoogde economische activiteit, hetgeen in ieder geval – los van de vraag of die ook verwezenlijkt werd – ruimte voor bevolkingsgroei creëerde. Aan de andere kant moeten we de bijdrage van deze factoren aan de ‘carrying capacity’ van Italië niet overschatten.

Een verdere, tot nu toe onderbelichte factor was echter ook van belang: het klimaat. Deze factor staat centraal in *hoofdstuk 3*. Aan de hand van verschillende klimatologische indicatoren wordt nagegaan wat de ontwikkelingen op dit vlak ten tijde van de late Republiek waren. Werd het weer warmer of kouder, en droger of natter, en wat waren hiervan de effecten? Benadrukt dient te worden dat we slechts op grove schaal kunnen achterhalen wat er gaande was. Het is niet mogelijk – in ieder geval niet bij de huidige stand van wetenschap en in deze context – om hierover op microniveau uitspraken te doen. Omdat klimatologische omstandigheden het resultaat zijn van een complexe interactie van factoren en wel op plaatselijk niveau kunnen variëren, betekent dit dat algemene conclusies niet voor alle locaties in Italië gegolden hoeven te hebben. Ook ligt het buiten bereik om binnen de laat Republikeinse periode specifiekere veranderingen aan te wijzen, en om de late Republiek en de Keizertijd in klimatologisch opzicht van elkaar te kunnen onderscheiden. Deze moeilijkheden zijn echter voor onze vraagstelling niet bijzonder relevant. Het gaat erom dat, naar we kunnen vaststellen, er tijdens de late Republiek een trend werd ingezet in de richting van een warmer en droger klimaat ten opzichte van de relatief koude en natte periode daarvoor. Landbouwcondities werden daardoor gunstiger, en de waarde van zo’n verandering valt voor een landbouwsamenleving niet te onderschatten. Boeren konden rekenen op gemiddeld hogere en zekerder opbrengsten, en de cultivatie van gewassen kon uitgebreid worden naar hoger gelegen gronden. Reis- en transportcondities verbeterden evenzo. Door de werking van terugkoppelingsmechanismen in de vraagsector van de economie zullen behalve de landbouw- en de transportsector ook andere sectoren van de Italiaanse economie profijt hebben getrokken van de ten goede gewijzigde omstandigheden.

Het demografische regime van laat Republikeins Italië moeten we zien tegen het licht van deze achtergrond. De analyse van de belangrijkste demografische componenten in deel 2 begint met een bestudering van de factor mortaliteit in *hoofdstuk 4*. Allereerst wordt, om inzicht te geven in de algemene situatie in Italië, ingegaan op de gemiddelde levensverwachting en specifiek Italische factoren die het basisniveau van de sterftecijfers bepaalden. Daarbij springen met name de aanwezigheid van malaria, de hoge bevolkingsdichtheden in de stad Rome, en het gebruik van infanticide waarvan vooral meisjes het slachtoffer werden in het oog.

In de context van het debat over de bevolkingsontwikkelingen spelen twee discussies betreffende mortaliteit een centrale rol: de effecten van migratie naar Rome, en de impact van oorlogvoering. De effecten van de eerste factor, migratie naar Rome, kunnen niet los gezien worden van vragen over de aard van die migratie, en de problematiek wordt daarom wel aangestipt maar pas uitgebreider behandeld in hoofdstuk 6 over migratie. In het tweede gedeelte van hoofdstuk 4 wordt wel uitgebreid ingegaan op de vraag wat de gevolgen van de inzet van vele mannen in het Romeinse leger was. Destabiliseerden de oorlogen gevoerd aan het einde van de derde eeuw voor Christus en in de laatste twee eeuwen voor Christus het demografische regime en het familieleven op dusdanige wijze dat de bevolking zich slechts met grote moeite of niet langer kon handhaven?

De cijfers over aantallen gesneuvelden die klassieke auteurs ons voorschotelen moeten we door de bank genomen met meer dan een enkel korreltje zout nemen, en geven niet meer dan een globale indruk van de impact van oorlogvoering op de sterftcijfers in Romeins Italië. Toch kunnen we wel een uitspraak doen over de mate van waarschijnlijkheid van de stelling dat militaire rekrutering het (demografische) leven ontwrichtte.

Ten eerste: grootschalige en bloedige oorlogvoering, speciaal op eigen terrein, heeft ontegenzeggelijk een negatieve invloed op de bevolkingsgrootte. Het lijdt geen twijfel dat de Tweede Punische Oorlog Italië stevig raakte en een afname van de bevolkingsomvang veroorzaakte. Maar de ervaring leert dat zulke neergangen slechts van tijdelijke aard zijn, en dat na afloop van een oorlog diverse herstelmechanismen voor - veelal spoedig - herstel zorgen. De naoorlogse 'babyboom' van de 20ste eeuw is hiervan het meest aansprekende voorbeeld. Er is geen reden te veronderstellen dat de factoren die bij dergelijk herstel een rol spelen, zoals de opeenhoping van uitgestelde huwelijken en geboorten, in de late Republiek niet in werking traden. Een bevolkingsneergang op de lange termijn op grond van enkele pieken in mortaliteit is, met andere woorden, niet waarschijnlijk.

Dan rest de vraag of het basisniveau van rekrutering niet zo hoog was, dat dit problemen voor de reproductie en instandhouding van de burgerbevolking opleverde omdat gezinnen zich niet staande - lees: in leven - wisten te houden in de afwezigheid van het gezinshoofd. Verschillende argumenten pleiten hiertegen. Een van de belangrijkste is wel dat mannen op jonge leeftijd voor het leger gerekruteerd werden, terwijl de huwelijksleeftijd voor mannen hoog lag, zo rond de dertig jaar. De meeste soldaten in het leger hadden dus nog geen gezin. Daarnaast bedeelde het leger oudere soldaten minder gevaarlijke taken toe. Ook moeten we rekening houden met het feit dat Italische gemeenschappen kleiner en hechter waren, waardoor gezinnen die mannen misten op meer (cruciale) steun van buitenaf konden rekenen. Verder worden preïndustriële landbouwsystemen gekenmerkt door een hoge mate van verborgen werkeloosheid: niet alle mannen werden ook daadwerkelijk in economische zin gemist. Zonder te ontkennen dat verhoogde mortaliteit in het leger en tijdens oorlogvoering de mogelijkheden tot demografische groei beperkten, nuanceren deze karakteristieken de door oudhistorici soms gedramatiseerde impact van de Romeinse oorlogsmachine op de bevolkingsontwikkeling van Italië.

Een van de verdere pijlers waarop de these rust van de invloedrijkste verdediger van een scenario van bevolkingsdaling onder de vrije Romeinse burgers is het argument dat armoede burgers in de Republiek ertoe gedreven zou hebben kinderloos te blijven of hun aantal kinderen te beperken. In *hoofdstuk vijf*, over fertiliteit, wordt deze these van 'low counter' Peter Brunt onder de loep genomen en ontleed. Ik demonstreer aan de hand van literaire en epigrafische teksten hoe diverse argumenten deze stelling overtuigend ondermijnen. Die variëren van de economische en sociale waarde van kinderen en de ophemeling van het moederschap tot de beschikbaarheid en het gebruik van verschillende opties om de druk van het opvoeden van kinderen te verlichten. Bij dat laatste denke men bijvoorbeeld aan de bijdragen van inwonende grootouders en van burenen.

Bovendien is het onjuist om, zoals wel gedaan, de aandacht alleen te richten op het welbekende verhaal van de boeren die de concurrentieslag met de rijkere wordende grootgrondbezitters verloren en daardoor eveneens hun bestaan. Hoe correct de notie van 'verarming van de boerenstand' in die context ook moge zijn, er is een andere kant aan dit verhaal. Verlies van landbouwinkomsten hoefde niet per se een daadwerkelijke verarming van deze boeren te betekenen. We weten ook, dat de laat republikeinse periode gekenmerkt werd door een sterke mate van verstedelijking, en dat het belang van het leger toenam. Het leger en de stad boden dus groeiende arbeidsmogelijkheden, en het ligt in de verwachting dat het bestaan van deze niches of alternatieven bijdroeg aan de continuatie van de verwezenlijking van het moederschapsideaal. Er was geen reden de toekomst van deze kinderen al te somber in te zien. Ook, zo betoog ik, moeten we niet de rol onderschatten van het gebrek aan andere mogelijkheden voor een Romein om ervoor te zorgen dat hij of zij er tijdens ziekte en als bejaarde niet alleen

voor kwam te staan. Voor velen was het krijgen van kinderen de enige oudedagsvoorziening die ze konden treffen. Om deze redenen is het onwaarschijnlijk dat we de literaire en documentaire getuigenissen van abortus, infanticide, en de wens geen kinderen te hebben, moeten beschouwen als indicaties voor een grootschalig ‘falen’ van reproductie en een in gang gezette ontvolking tijdens de late Republiek.

Een ander favoriet argument van ‘low counters’ betreft de vermeend desastreuze impact van de groei van de stad Rome op de bevolkingsontwikkeling van de vrije burgers in Italië. **Hoofdstuk 6**, over migratie, gaat nader in op de kwestie van interne migratie en de demografische gevolgen daarvan. Analyse van grafinscripties uit Rome en vergelijking van die inscripties met die uit andere regio’s in het Romeinse Rijk suggereert dat een van de gesignaleerde problemen reëel was: die van een hoge sekse ratio. Er waren, voor zover we weten, meer mannen dan vrouwen in Rome. Een dergelijk mannenoverschot kan zijn gevolgen gehad hebben voor de huwelijksmarkt en op het geboortecijfer. Maar die gevolgen, zo betoog ik, zijn door oudhistorici overschat: er is geen reden te veronderstellen dat de huwelijksmarkt van Rome en die van het platteland volledig gescheiden waren, en dat mannen in de stad niet meer reproduceerden, en overtollige vrouwen op het platteland evenmin. Migranten waren vaak jonge mannen uit omliggende regio’s, en omdat werk in de stad (bijvoorbeeld in de haven) seizoensgebonden was, was de stad voor veel van deze mannen geen definitief onderkomen, maar reisden zij heen en weer. Het is niet gezegd dat zij hun huwelijkspartner in de stad zochten. Het is evengoed verdedigbaar te veronderstellen dat zij eerder een meisje uit hun eigen dorp trouwden. Dit is een patroon dat bekend is uit andere samenlevingen met veel interne migratie door mannen.

De observatie dat sekse ratio’s vermoedelijk hoog waren, doet eveneens twijfel rijzen over de validiteit van de vergelijking van Rome met vroegmodern Londen. Deze vergelijking wordt gemaakt, omdat beide steden in grootte vergelijkbaar waren. De veronderstelling is daarbij, dat ze om die reden een soortgelijk effect hadden op de demografische ontwikkeling van het gebied waaruit zij hun migranten haalden. Het zogenoemde ‘urban graveyard’ effect zou bevolkingsgroei afromen. Maar Londen verschilde demografisch gezien van Rome: misschien niet waar het de effecten van urbanisatie op de levensverwachting betrof, maar wel waar het de effecten op fertiliteit betrof. Bovendien werden Londen en Rome gekenschetst door zeer uiteenlopende huwelijkspatronen. Het is daarom niet gerechtvaardigd absolute cijfers over sterfteoverschotten uit Londen als indicatief voor Rome te gebruiken. Op grond van bovengenoemde argumenten is het niet ondenkbaar dat de situatie in Rome minder dramatisch was.

Na deze bespreking van de drie hoofdcomponenten van de bevolkingsontwikkelingvergelijking biedt **hoofdstuk 7**, in deel 3, een analyse van het kwantitatieve materiaal over de bevolkingsontwikkeling in Romeins Italië. De traditionele ‘low count’ interpretatie van deze censuscijfers en het revisionistische model, de ‘high count’ interpretatie van Lo Cascio, worden uiteengezet. Zowel de ‘low count’ als de ‘high count’ gaan er vanuit dat er tijdens de republikeinse periode alleen mannelijke volwassen burgers geteld werden. Zij verschillen in hun interpretatie van de cijfers die ons overgeleverd zijn van de Augusteïsche censussen. Die cijfers liggen ongeveer een factor vier hoger, en dat is een opvallende trendbreuk. Om die reden betogen ‘low counters’ dat dit wel moet betekenen dat onder Augustus niet alleen de mannelijke volwassen burgers in de cijfers zijn verdisconteerd, maar *alle* burgers – ook vrouwen en kinderen. De bevolking van Italië zou daarmee in zijn totaal (met slaven en niet-burgers) uitkomen op, grofweg, zo’n 6 miljoen mensen. ‘High counters’ gaan er echter vanuit dat in de cijfers van Augustus nog steeds alleen volwassen mannen zijn opgenomen, en dat de totale bevolking van Italië daarom veel groter was: afhankelijk van andere aannames globaal tussen 13 en 16 à 17 miljoen.

Gaandeweg in het betoog van hoofdstuk 7 wordt duidelijk dat de nadruk die door onderzoekers gelegd is op de zwakheden van de ‘high count’ interpretatie verhult dat ook de ‘low count’ gekarakteriseerd wordt door inconsistenties. Door velen zijn die, al dan niet bewust, stilzwijgend geaccepteerd, vermoedelijk omdat er slechts twee diametraal tegenoverstelde interpretaties van de volkstellingcijfers mogelijk leken, waarbij de ‘low count’ de minste van twee kwaden leek. Daarentegen suggereer ik dat een andere interpretatie van de cijfers mogelijk en waarschijnlijk is.

De burgers geteld in de republikeinse census zouden namelijk goed de volwassen mannen *sui iuris* (‘in eigen recht’) kunnen zijn, en die onder Augustus alle burgers *sui iuris*, onafhankelijk van leeftijd en geslacht. *Sui iuris* was in Romeins Italië een juridische status die iemand kreeg op het moment dat zijn vader overleed, of wanneer een vader besloot zijn zoon of zijn ongetrouwde dochter uit de ouderlijke macht te ontheffen en zo zelfstandig en onafhankelijk te maken. Een vrouw werd eveneens *sui iuris* wanneer zij weduwe werd, en zolang ze niet hertrouwde. Mogelijk ook werd tegen het einde van de Republiek een steeds groter aantal getrouwde vrouwen *sui iuris* door veranderingen in de juridische status van getrouwde vrouwen.

Vanuit administratief oogpunt zou het goed verklaarbaar zijn dat onze eindtotalen zouden refereren aan burgers *sui iuris*. Het is namelijk bekend dat het de hoofden van huishoudens waren die zichzelf en hun familieleden en bezittingen (inclusief slaven, die als zodanig golden) moesten registreren voor de census. In navolging van de Romeinse censusprocedure werd hun door de censoren een declaratie afgenomen. Daarna werden er door de censoren of hun medewerkers diverse afgeleide lijsten geproduceerd voor de verschillende doeleinden van de census: militair, financieel, en politiek. Concreet gesproken betekende dit dus dat wanneer de census werd afgenomen iemand die *sui iuris* was zijn eigen huishouden vormde, en zijn eigen censusdeclaratie inleverde. Iemand die dat niet was, werd geregistreerd als lid van het huishouden van de persoon in wiens ‘macht’ die verkeerde. Een telling van burgers *sui iuris* zou dus goed aansluiten bij het ordeningscriterium in de Romeinse basisadministratie.

Wel veronderstelt deze interpretatie dat er een verschuiving plaatsvond waarbij in de eindcijfers waarover wij beschikken in de keizertijd een ander, groter deel van de mensen in de huishoudregisters meegeteld is dan tijdens de Republiek het geval was: eerst alleen volwassen mannen *sui iuris*, later ook vrouwen en kinderen *sui iuris*. Een duidelijke aanwijzing daarvoor vinden we in twee clausules die antieke auteurs in hun verklaring van de censuscijfers opnamen, maar die tot nu toe genegeerd zijn. Deze clausules voegen aan twee van de republikeinse cijfers toe, dat de getallen exclusief weduwen en wezen zijn. Het is moeilijk te verklaren waarom deze opmerkingen gemaakt werden, juist door Livius en mogelijk precies ten tijde van de Augusteïsche censussen, wanneer de cijfers altijd alleen mannen voorgesteld hadden (zoals in de high count) of eerst alleen mannen, en daarna ook *alle* vrouwen en kinderen (zoals in de low count). De opmerkingen over weduwen en wezen zijn wel logisch verklaarbaar wanneer het er voor opname in de census om ging of iemand *sui iuris* was, of niet.

Om welke reden het precies zo geweest zou moeten zijn dat de censustotalen eerst alleen volwassen mannen *sui iuris* omvatten, en later ook vrouwen en kinderen *sui iuris* is gezien de staat van ons bronnenmateriaal moeilijker verklaarbaar. Mogelijk ligt een deel van de verklaring in een verschuiving in de primaire doeleinden van de census, waarbij militaire doeleinden relatief minder belangrijk werden ten opzichte van belastingheffing na de professionalisering van het leger. Dit zou de toegenomen interesse in weduwen en wezen kunnen verklaren: zij beschikten over vermogen. Op deze en andere mogelijkheden en de haken en ogen daaraan gaat hoofdstuk 7 nader in.

De genoemde verandering in de noemer van de censuscijfers – van alleen mannen *sui iuris* naar alle burgers *sui iuris* – zou numeriek betekenen, dat er sprake was van een gematigde bevolkingsgroei tijdens de late Republiek. Het totale aantal inwoners van Italië zou daarmee boven de 6 miljoen uitkomen, maar ruim onder de 10 miljoen. Een ‘middle count’ scenario, met andere woorden.

4 Dus? Conclusies

De korte samenvatting van de voorafgaande hoofdstukken in het concluderende *hoofdstuk 8* maakt duidelijk dat de bevolkingscijfers geïmpliceerd door dit ‘middle count’ scenario zich beter laten verenigen met de eerdere analyse van mortaliteit, fertiliteit, en migratie en met de onderliggende economische en klimatologische ontwikkelingen dan de stagnatie of krimp van de ‘low count’ en de extreme groei van de ‘high count’.

Een van de redenen waarom het debat over bevolkingsgrootte en –ontwikkeling nog steeds van fundamenteel belang is, zoals gezegd, is het feit dat conclusies die hierover getrokken worden grote historische implicaties hebben. Ze zijn onder meer gerelateerd aan vragen naar (de mate van) verarming, rekruteringsdruk, verstedelijking, en levensstandaard. Een nieuw ‘middle count’ scenario stelt deze vragen in een ander daglicht.

Oudhistorici hebben zich tot nu toe vooral geconcentreerd op de gevolgen van bevolkingsgrootte en bevolkingsontwikkeling voor de politiek- en sociaal-economische geschiedschrijving van de late Republiek vanuit een theoretische en literair-analytische invalshoek. Als concluderend hoofdstuk sluit hoofdstuk 8 aan bij de vraag naar de consequenties van de ontwikkelingen op demografisch en macro-economisch gebied. Naar duidelijk moge zijn, biedt deze context niet genoeg ruimte om gedetailleerd in te gaan op het brede arsenaal aan vragen dat rijst. Om die reden staat een specifieke vraag centraal: de levensstandaard van de bevolking. Het is evenmin mogelijk die uitputtend te beantwoorden. Wel kan geschetst worden hoe we meer inzicht in deze kwestie kunnen verwerven, en geef ik een aanzet daartoe.

En wel enerzijds via de schatting van reële lonen, die we kunnen vergelijken met reële inkomens in latere pre-industriële samenlevingen. Anderzijds loont het de moeite te zoeken naar demografische aanwijzingen voor verschillen in levensstandaard tussen arm en rijk. Opmerkelijk genoeg kan in het ogenschijnlijk ontbreken van verschil in de levensverwachting van arm en rijk een aanwijzing voor het feitelijke bestaan van verschillen in levensstandaard gevonden worden. Het is niet onwaarschijnlijk dat die zogenaamd gelijke levensverwachting het resultaat is van een andere verdeling van sterfterisico's. Er zijn aanwijzingen dat de kindersterfte door gedragsfactoren onder de elite hoog lag, maar de sterfte onder volwassenen lager dan die onder de armen. Een paleodemografische benadering is eveneens denkbaar: nieuwe methoden voor de bestudering van botten op tekenen van ziekte, slijtage, en ondervoeding bieden hoopgevende perspectieven voor demografische studies die bijdragen aan ons begrip van de ontwikkelingen tijdens de late Republiek in Italië.

Kortom: waar deze studie een bijdrage levert aan een nieuwe benadering van de bestudering van demografische vraagstukken, en aanspoort tot heroverweging van bestaande demografische dogma's, maakt zij ook de noodzaak van verder onderzoek naar de demografie van de late Republiek duidelijk.